

СКРИНІНГ У СОЦІАЛЬНІЙ ТА ПСИХОЛОГІЧНІЙ ПРАКТИЦІ

Юрій ЛУЦЕНКО, науковий співробітник Українського НМЦ
практичної психології і соціальної роботи МОН України,
АПН України, виконавчий директор Всеукраїнської фундації
«Захист прав дітей», м. Київ

Ключові елементи стратегії соціального та психологічного супроводу неповнолітнього, який потрапив у конфлікт із законом, вказують на важливість раннього виявлення ознак девіантної поведінки. Це допомагає організувати стратегію превентивної роботи не лише власне з дитиною, а й з найближчим її оточенням, соціальною ситуацією загалом. Досвід європейських країн свідчить про помилковості створення і запровадження уніфікованих або типових корекційно-відновлювальних програм. Їх ефективність виявилася занадто низькою і не сприяла зниженню рівня правопорушень. Основний акцент має бути на розробці *індивідуального плану* (програми) для кожного неповнолітнього з урахуванням особливостей його психіки, соціальної ситуації та причин, які призвели до скоєння злочину. Відсутність служби апробації перешкоджає збору й наданню судді необхідної інформації про неповнолітнього правопорушника, знижуючи ефективність винесеного вироку і покарання. Крім цього, судді вказують на низький спектр покарань, які можна виносити щодо неповнолітніх.

За такої умови постало питання розробки й запровадження інструментарію для роботи з неповнолітнім. Такий інструментарій повинен бути легким для опанування, нетривалим у проведенні і вказувати на можливі проблеми. Тренери й експерти Всеукраїнської фундації «Захист прав дітей» розробили методику «Скрінінг особистості неповнолітнього, який перебуває у конфлікті із законом» (на основі методики BARO, розробленої нідерландськими спеціалістами в галузі ювенального правосуддя»). Окремі спеціалісти (психологи спеціальних

виховних установ для неповнолітніх, слідчих ізоляторів Державної кримінальної служби України, психологи центрів соціальних служб) пройшли навчання і допомогли провести пілотну стадію використання опитувальника. Після цього опитувальник було доопрацьовано і видано окремим виданням. На сьогодні актуальним і відкритим залишається питання: наскільки опитувальник може використовуватися у практичній роботі практичних психологів, соціальних педагогів закладів освіти (як спеціалізованих, так і загальних)? Для отримання відповіді на поставлене запитання необхідно усвідомити, чим процедура скринінгу відрізняється від решти процедур, яка кінцева мета її проведення і наскільки інформативними є результати.

На практиці інформація про особливості неповнолітнього правопорушника може бути зібрана за допомогою різних методів і способів. Одним з таких методів є *метод скринінгу*. В сучасній літературі є кілька визначень стосовно цього поняття.

Скринінг — це:

- форма діагностичної оцінки, яка застосовується у випадках, коли необхідно перевірити велику групу осіб, при цьому очікується, що буде виявлена обмежена кількість випадків;
- масове обстеження будь-якого показника з метою виявлення осіб, у котрих є певні відхилення від норми;
- первинна оцінка індивідів, у яких не обов'язково є проблеми;
- первинна відносно елементарна оцінка, яка зазвичай дає базове уявлення про наявність проблеми і може концептуалізуватися як початкова або попередня частина поточного, інколи досить тривалого процесу.

Обстеження зазвичай відрізняється від скринінгу тим, що воно дає змогу скласти план усунення проблеми, тоді як скринінг – виявити тільки наявність проблеми.

Скринінг застосовується не лише у галузі вивчення особистості, а й у

будь-яких інших галузях діяльності, коли необхідно за досить нетривалий час отримати достатню кількість інформації для того, щоб мати достатньо підстав визначити наявність або відсутність проблеми. Наприклад, дуже часто скринінг використовується у медицині.

Щодо застосування скринінгу у випадку соціально-психологічного вивчення особистості, для швидкого отримання значного масиву необхідної інформації, як правило, застосовуються методи бесіди (діагностичне інтерв'ю), спостереження та аналізу незалежних характеристик.

1. **Діагностичне інтерв'ю** – спеціально організована бесіда працівника з клієнтом, спрямована на виявлення і дослідження проблем клієнта і вибір шляхів їх подолання. Якщо інтерв'ю переважно спрямовується на вивчення індивідуальних особливостей та соціальної ситуації клієнта, воно може бути формалізованим, проводитись за стандартним переліком запитань. Результати такого інтерв'ю можуть фіксуватися в спеціальному протоколі.

2. **Спостереження** – метод вивчення поведінки та особистості людини, особливостей її мікросередовища за допомогою цілеспрямованого сприйняття, фіксації та аналізу їх об'єктивних виявів. Предметом сприйняття та фіксації можуть бути поведінкові акти неповнолітнього, особливості його мови, невербальні вияви емоцій. Спостереження дає можливість доповнити інформацію, отриману під час бесід та інтерв'ю.

3. **Аналіз незалежних характеристик** – метод дослідження особистості людини, її поведінки та соціальної ситуації її життєдіяльності за допомогою зіставлення інформації (характеристик), наданої різними фахівцями або простими спостерігачами незалежно один від одного. Порівняння незалежних характеристик дає змогу знизити суб'єктивність оцінки рис піддослідного та виділити загальні та ситуативні риси людини.

Переваги застосування скринінгу – у соціально-психологічному

дослідженні особистості полягають у тому, що процес отримання та фіксації інформації стандартизується, інструмент «випробовується і перевіряється», а контрольний перелік сфер гарантує, що важливі питання охоплені й будуть розкриті, а фахівці різного профілю, як правило, мають однакове уявлення про те, що було оцінене.

Проблемою у проведенні скринінг-дослідження може бути емоційний стан особи, що досліджується. Це створює труднощі, оскільки обмеженість у часі в скринінг-дослідженні може зашкодити отриманню необхідної інформації.

У розробці скринінгового інструменту враховують такі чинники:

- *мету*, з якою оцінний інструмент був розроблений;
- *культурний контекст*, у якому інструмент розроблявся і застосовувався;
- *характеристики вибірки* (вибірок), що використалася у розробці інструменту (наприклад, цільова група клієнтів і тип включеної групи клієнтів);
- *надійність і валідність* (відповідність отриманих результатів поставленим завданням);
- *якою мірою* шкала пройшла випробування за участю різних популяцій і в різних культуральних або географічних місцевостях;
- *релевантність* оцінного інструменту для конкретної групи або в конкретних умовах (відповідність запиту та отриманого результату);
- *чутливість* (кількість виявлених псевдопозитивних і псевдонегативних випадків);
- *прийнятність* інструменту для пацієнтів і для тих, хто його застосовує;
- *час*, необхідний для заповнення;
- *вимоги до професійної підготовки* тих, хто його застосовує.

Метод скринінгу вже тривалий час застосовується у роботі з різними категоріями дітей та підлітків країн Західної Європи та Сполучених

Штатів Америки.

Переваги використання скринінгу:

- не потребує тривалого часу (як щодо самого підлітка, так і щодо особи, яка проводить скринінг);
- в основі лежить самозвіт підлітка (зазвичай використовуються опитувальники для самостійного заповнення неповнолітнім);
- не складний у використанні (адаптований до мови тієї категорії, на яку розрахований);
- не потребує спеціальної підготовки персоналу (не потребує залучення профільних спеціалістів);
- не потребує фінансових витрат (копіювання і тиражування не має бути дорогим);
- дає можливість використання для широкого кола неповнолітніх (щодо статі, віку, етнічних та релігійних особливостей);
- відповідає нормам розвитку (психометрична надійність і валідність, повинен відповідати вимогам щодо застосування для віку від 12 до 18 років як для хлопців, так і для дівчат з різним рівнем морального, когнітивного і загальнокультурного розвитку);
- дає більш достовірний результат у комбінації відповідей дітей з відповідями батьків.

Найпопулярніші інструменти скринінгу, які використовують для виявлення психічних розладів серед населення (учнів шкіл та ін.):

1. *Strength and Difficulties Questionnaire (SDQ)*. Опитувальник з виявлення сильних та слабких (проблемних) сторін – заповнюється особисто підлітком протягом 10 хв, існують також версії для батьків і вчителів. Виправдав себе в звичайній популяції завдяки своїй високій сенситивності і специфічності, але не валідизований для підлітків-правопорушників.

2. *Child Behavior Checklist/Youth Self Report (CBCL/YSR)*. Контрольний аркуш дитячої / підліткової поведінки, що заповнюється

особисто дитиною або підлітком протягом 15 хв., і його версії для батьків ***Child Behavior Checklist (CBCL)*** та вчителів ***Teacher Report Form (TRF)*** використовуються вже впродовж 20 років для звичайної популяризації. Водночас, у різних дослідженнях доведено, що ці інструменти недостатньо сенситивні в оцінці під час застосування у групі підлітків-злочинців.

3. ***MAYSI-2*** — опитувальник, що заповнюється самим підлітком протягом 10 хв. Застосовується майже у всіх правоохоронних установах Сполучених Штатів (зокрема, центрах тимчасового тримання для молодих правопорушників). Найсуттєвішим обмеженням цього опитувальника є те, що його метою є виявлення тільки гострих психічних розладів, таких, як суїцидальність та психоз, а також зловживання наркотиками.

Вищезазначені методи скринінгу не відповідали вимогам до цільової групи (підлітки-правопорушники) в Нідерландах був розроблений метод **BARO** – Basis Raads Onderzoek, Basic Child Protection Board Screening (попередня рекомендаційна оцінка / попередній скринінг при Раді захисту дітей) – застосовується до дітей, які потрапляють у поле зору поліції, напівструктуроване інтерв'ю, що проводиться протягом 40 хв.

Рада захисту дітей є самостійним і незалежним органом, створеним при Міністерстві юстиції Королівства Нідерландів, це – центральна і найвища ланка системи ювенальної юстиції. Одним з розробників методу BARO є професор Тео Дорелейєрс, доктор медицини і філософії, дитячий і підлітковий психіатр, який працює в Університетському Медичному Центрі Вільного Університету Амстердама. Підсумкове дослідження методу BARO проводилося із 300 підлітками та показало його придатність і клінічну актуальність, високу надійність та достовірність. Уряд Королівства Нідерландів після доведення дієвості й ефективності методики виділив 1 млн. євро для її

запровадження на рівні держави в системі ювенального правосуддя. Таким чином було розроблено і запроваджено в практику єдину та уніфіковану методику роботи з неповнолітніми, яка дає змогу за відносно короткий час виявити найболючіші проблеми.

Нині BARO перекладено німецькою, англійською, фінською та російською мовами і перекладається італійською. У Швейцарії проходить дослідження на його валідність. У Фінляндії розроблена електронна версія методу. У перспективі BARO планується використовувати в країнах Англії, Фінляндії, Німеччини, Швейцарії, Нідерландах і, можливо, в Італії, Іспанії та Португалії.

Переваги методу BARO:

1. Дає змогу виробити рекомендації органам юстиції з приводу допущеного підлітком правопорушення (первинний звіт), провести обов'язкову діагностичну оцінку (Рада захисту дітей) для виявлення ризиків у різних сферах життєдіяльності підлітка та надання йому допомоги незалежно від рішення суду. Спираючись на розрізнявальні можливості методу BARO, ґрунтуючись на фактах складеного звіту, правові особи можуть ухвалити рішення щодо додаткової більш детальної діагностики, а також можуть оперативно втрутитися в ситуації, що потребують негайного надання допомоги. Рада захисту дітей, що відповідає за складання звіту за методом BARO, якщо судові інстанції не виносять ухвалу про проведення подальшої діагностики або лікування, може на підставі результатів опитування самостійно виявити ініціативу для надання допомоги підліткові.

2. Метод охоплює як сферу психічних розладів, так і сферу життєдіяльності підлітка (соціально-психологічний аспект).

3. Метод має стандартизований формат для складання короткого звіту (не більш ніж чотири сторінки).

Щоб зрозуміти роль скринінгу і діагностичної оцінки в судовій процедурі, необхідно скласти уявлення власне про процедуру роботи з

неповнолітнім, який потрапив у конфлікт із законом у Нідерландах.

Якщо поліція заарештовує підлітка за підозрою в серйозному порушенні, завжди запрошується офіційний звіт. Цей звіт завжди прямує в офіс громадському прокуророві і, як це передбачено законом, – до Ради захисту дітей (яка функціонує при Міністерстві юстиції Нідерландів – у системі ювенальної юстиції виконує функції підготовки соціально-психологічної характеристики на правопорушника, надання відповідної інформації ювенальному суду, а також наглядає за дотриманням прав дитини під час кримінального процесу).

Грунтуючись на доступній інформації (вагомість завданого збитку), поліція обумовлює з офісом громадського прокурора рішення про взяття підлітка під варту.

Взяття під варту може тривати не більш ніж три доби і розглядається суддею. У певний термін підліток отримує від громадського прокурора пропозицію дати пояснення у справі або виклик до суду. Ситуація підлітка досліджується Радою захисту дітей. Соціальний працівник Ради захисту дітей зазвичай відвідує підлітка в його камері, де проводить скринінг. Він може приймати рішення про необхідність у терміновій допомозі підліткові (наприклад, якщо підліток знімає житло і нікому поклопотатися про його домашню тварину).

Батьки підлітка повинні також завжди брати участь у скринінгу. Спираючись на інформацію з поліції та попередній звіт Ради захисту дітей, суддя може під час першого слухання ухвалити рішення про продовження терміну знаходження під вартою спочатку до десяти діб. Потім існує можливість продовжити термін ще три рази строком до тридцяти діб. Судовий розгляд повинен відбутися протягом ста днів.

Період перебування під вартою використовується для поліцейського розгляду і різносторонньої діагностичної (мультидисциплінарної) оцінки. Коли під час першого або подальших слухань суду приймається рішення відкласти ухвалу вироку, діагностична оцінка може бути проведена

амбулантно, в офісі судового діагноста. Вся отримана під час діагностики інформація у формі стандартизованих звітів подається на розгляд судді, який з урахуванням цієї інформації може призначити покарання у вигляді накладання штрафу, утримання в підлітковій в'язниці або ж примусового лікування.

Вироки у вигляді тюремного утримання або примусового лікування можуть бути винесені умовно. З періоду тюремного висновку віднімається час, проведений у попередньому утриманні.

Опитувальник методу BARO складається із стандартних запитань, розбитих на групи за 9 темами:

- злочинна поведінка (правопорушення);
- чинники навколишнього середовища (оточення);
- функціонування вдома у сім'ї;
- функціонування в школі (на роботі);
- функціонування у вільний час;
- зловживання алкоголем і наркотиками, схильність до азартних ігор;
- внутрішні порушення (відчуття);
- зовнішні порушення (поведінка);
- психосоціальний розвиток, фізичний розвиток і захворювання;

Кожна тема передбачає стандартизовані запитання до підлітка та його батьків (щодо функціонування в школі та на роботі, а також – до педагогічного колективу та роботодавця).

Практика підтверджує, що найбільш достовірний результат діагностики можливо отримати, коли відповіді підлітка комбінуються з відповідями його батьків і школи. Самі діагности вважають, що зустріч з підлітком і його батьками вкрай необхідна.

Розширення вибірки опитуваних здійснюється, як правило, за необхідності, що виникає після розгляду результатів попередньої діагностики. Це можуть бути, наприклад, державні органи, до яких потрапляв або звертався за допомогою підліток чи його батьки (міліція,

служба у справах дітей, державна соціальна служба, медичні та соціальні заклади), а також особи та організації, інформація від яких потрібна у кожному конкретному випадку (роботодавці, керівники клубів, які відвідує підліток, сусіди, друзі).

Перш ніж провести опитування підлітка за методом BARO, соціальному працівникові необхідно представитися самому і дати такі пояснення:

- мета інтерв'ю;
- довести власну кваліфікацію і повноваження;
- права підлітка;
- хто має доступ до результатів звіту на підставі опитування;
- можливість підлітка ознайомитися зі звітом і доповнити своїми коментарями.

Тематичні розділи містять запитання, які стосуються:

1. Правопорушення:

- перебіг подій і обставини;
- сприйняття;
- попередні контакти з міліцією.

2. Чинників оточення:

- ситуація вдома;
- події у житті;
- здоров'я батьків/ братів, сестер;
- вживання алкогольних та наркотичних речовин;
- злочинність (у сім'ї та серед родичів);
- насилля у сім'ї та поза сім'єю;
- виховна ситуація;
- психологічне та фізичне насильство у сім'ї;
- насильство поза сім'єю.

3. Функціонування в сім'ї:

- стосунки у сім'ї;

- наявність конфліктних ситуацій.

4. *Функціонування в школі (на роботі):*

- дані про школу (роботу);
- результати;
- поведінка;
- поведінка / контакт зі школою;
- проблеми у школі.

5. *Функціонування у вільний час:*

- заняття у вільний час;
- друзі і любовні взаємини.

6. *Зловживання речовинами / схильності до азартних ігор:*

- ставлення до алкоголю;
- ставлення до наркотиків;
- вживання алкоголю і наркотиків;
- ставлення до азартних ігор

7. *Відчуттів:*

- позитивні відчуття;
- страх / депресія / біль;
- незвичайні відчуття/ випадки.

8. *Поведінки:*

- позитивні аспекти;
- концентрація / імпульсивність;
- пошуки гострих відчуттів;
- відхилення в поведінці.

9. *Розвитку / анамнезу:*

- особливості розвитку;
- проблеми поведінки;
- здоров'я;
- консультування.

Кожний тематичний розділ передбачає фіксацію коментарів фахівця до

поданих відповідей. Кількість балів, отриманих на підставі відповідей з кожної теми, вказує на відсутність причини для стурбованості, наявність незначної причини для стурбованості, вагомій причини для стурбованості або дуже вагомій причини для стурбованості. Узагальнені результати вносяться у так звану схему-дерево проблем BARO.

Показники для стурбованості ситуацією підлітка відповідно до кожної теми опитувальника: дві оцінки «незначні причини для стурбованості» або одна (і більше) «вагомій причини для стурбованості», «дуже вагомій причини для стурбованості».

Наявність стурбованості ситуацією є індикатором для проведення мультидисциплінарного дослідження підлітка, внаслідок якого може бути надана рекомендація щодо розслідування справи або рекомендація вивчити ситуацію глибше.

Матеріали опитувальника містять також розділи:

1. Початкова установча інформація (консультаційні / персональні дані), що передбачає:

- дані про кримінальну справу;
- дані про особистість підлітка;
- склад сім'ї (можливо, сім'ї, в якій зараз перебуває підліток);
- дані про школу;
- дані про роботу (якщо підліток працює або суміщає навчання і роботу);
- юридичний статус підлітка;
- інформацію про вчинений злочин;
- дос'є прокурора.

2. Протокол знайомства.

3. Прикінцева інформація, що передбачає дані про очікування підлітка та його батьків (реакції правоохоронних органів та необхідність допомоги), а також особисті враження та тип контакту з підлітком.

4. Формалізовані висновки у вигляді формуляра з коментарями та

оцінковим формуляром.

Дослідження особистості молодого правопорушника, соціальної ситуації його життєдіяльності, особливостей його взаємин з іншими людьми має передувати судовому розгляду для надання допомоги у визначенні оптимального типу правового реагування на його вчинок.

Отримана під час діагностики інформація необхідна не лише для правозастосовної галузі, а й для вирішення соціальних та медичних проблем підлітка, вироблення стратегії індивідуального виховного (профілактичного) впливу, для його соціального патронажу, корекційної роботи з сім'єю та оточенням неповнолітнього.

Зміст розглянутої вище методики нині є одним з найбільш прийнятних та перспективних інструментів до використання в системі роботи з молодими правопорушниками в Україні. Свідченням цьому є теоретичні та практичні напрацювання науковців та практичних працівників відповідних інституцій в Україні, які збігаються з розглянутою схемою.

Актуальність цього питання значно підвищується з урахуванням, по-перше, відсутності в Україні подібних методик, по-друге – з перспективами впровадження в Україні системи ювенальної юстиції.

Таким чином, методика «Скринінг особистості неповнолітнього, який перебуває у конфлікті з законом», розроблена на основі опитувальника BARO, має стати першою методикою в арсеналі працівників у галузі ювенальної юстиції. Звичайно, не варто «сліпо переносити» методики, їх запровадженню в практику діяльності має передувати адаптація опитувальника для кожної окремої категорії дітей та неповнолітніх, наприклад, вихованців закладів соціальної реабілітації, учнів загальноосвітніх шкіл, які схильні до виявлення девіантної та делінквентної поведінки; ознайомлення соціальних педагогів, практичних психологів з технологією використання скринінгових методик.

Список літератури

1. Лютий В. П. Діяльність кримінально-виконавчої інспекції з ресоціалізації неповнолітніх засуджених за моделлю пробації: Навч.-метод. посіб. – К., 2007.
2. Янчук О. Практика розробки і впровадження особистісно орієнтованої програми в процесі ресоціалізації неповнолітнього правопорушника: Матеріали тренінгового модулю. – К.: ДДУ ПВП, 2007.
3. Соціальна, педагогічна та психокорекційна робота з неповнолітніми, засудженими до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі: Методичний посібник з питань соціальної реабілітації у громаді неповнолітніх засуджених / Упоряд.: Т. П. Авельцева, З. П. Бондаренко, Н. В. Зимівець, В. І. Лазаренко, В. П. Лютий, Н. Ю. Максимова, Т. П. Цюман; За науковою ред. І. Д.Зверєвої. – К.: Наук, світ, 2006.
4. Тео Дорелейерс. Скринінг і діагностична оцінка підлітків на замовлення судових інстанцій. Університетський медичний центр Вільного університету Амстердаму, 2006.
5. Ilana B. Stone, Roger Bloor i Betsy Thom © 2006 The Royal College of Psychiatrists. Printed by permission